

کلام ۱ و ۲

النُّكْتُ الإِعْتِقَادِيَّة

تأليف شيخ مفيد

ترجمه، تحقیق و شرح:

دکتر عزیزالله سالاری

انتشارات دانشگاه صداوسیما

سرشناسه : سالاری، عزیزالله، ۱۳۴۰ -
 عنوان قراردادی : نکته الاعتقادیه فارسی، شرح
 عنوان و نام پدیدآور : النکت الاعتقادیه / شیخ مفید؛ ترجمه، تحقیق و شرح عزیزالله سالاری.
 مشخصات نشر : تهران: دانشگاه صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران، انتشارات، ۱۳۹۷.
 مشخصات ظاهری : ۳۴۷ ص.
 شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۸۳۸۰-۴۲-۹
 وضعیت فهرست نویسی: فیبا
 یادداشت: کتابنامه.
 موضوع: مفید، محمدبن محمد، ۳۳۶ - ۴۱۳ ق. . النکت الاعتقادیه -- نقد و تفسیر
 موضوع: کلام شیعه امامیه -- قرن ۴ *Imamite Shiites theology the century ۱۰ --
 موضوع: شیعه -- اصول دین Shi'ah -- *Pillars of Islam
 شناسه افزود: مفید، محمدبن محمد، ۳۳۶ - ۴۱۳ ق. . النکت الاعتقادیه، شرح
 شناسه افزود: دانشگاه صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران، انتشارات
 رده بندی: ۱۳۹۷ ۸۰۴۲۲۵ م ۷/۲۰۹/۶ BP رده بندی دیویی: ۲۹۷/۴۱۷۲ کتابشناسی ملی: ۵۵۵۱۶۹۰

انستار، دانشگاه صدا و سیما
 عضو انجمن فقهی اشران کتاب دانشگاهی

النکت الاعتقادیه

تالیف شیخ مفید

ترجمه، تحقیق و شرح: دکتر عزیزالله سالاری

(عضو هیئت علمی دانشگاه صدا و سیما)

طراح جلد: حسین میرزاپور

امور چاپ و نشر: محمدباقر ایزدی

چاپ و صحافی: کهن قیمت: ۵۰۰۰۰۰ ریال

شمارگان: ۵۰۰ نسخه چاپ اول: تابستان ۱۳۹۸

شابک: ۹۷۸ - ۶۰۰ - ۸۳۸۰ - ۴۲ - ۹

کلیه حقوق این اثر متعلق به دانشگاه صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران است.

تهران - ابتدای بزرگراه آیت الله هاشمی رفسنجانی - دانشگاه صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران.

انتشارات (تلفن و دورنگار) ۲۲۶۵۲۸۴۴ - فروشگاه ۲۲۱۶۸۶۲۰

www.iribu.ac.ir

فهرست مطالب

۱۳.....	مقدمه
۱۶.....	شیخ مفید از نظرگاه بزرگان تشیع
۱۷.....	شایدان شیخ مفید
۱۸.....	نار مکتوبات شیخ مفید
۲۱.....	تفاوت فلسفه ابن سینا و علم کلام
۲۲.....	تفاوت کلام قاضی و کلام جدید
۲۳.....	سرآغاز کتاب
۲۵.....	فصل اول در شناخت خدایانند پاک و صفات ثبوتی و سلبی اش
۲۷.....	گفتار اول: (پرسش‌های ۱ تا ۱۰)
۲۷.....	متن عربی
۲۸.....	ترجمه
۳۰.....	شرح
۳۳.....	گفتار دوم: (پرسش‌های ۱۱ تا ۱۵)
۳۳.....	متن عربی
۳۴.....	ترجمه
۳۵.....	شرح
۳۶.....	گفتار سوم: (پرسش‌های ۱۶ تا ۱۹)
۳۶.....	متن عربی
۳۷.....	ترجمه
۳۸.....	شرح
۴۰.....	گفتار چهارم: اثبات واجب الوجود (پرسش‌های ۲۰ تا ۲۷)
۴۰.....	متن عربی

۴۱	ترجمہ
۴۳	شرح
۴۴	بطلان دور
۴۵	بطلان تسلسل
۴۸	گفتار پنجم: ہستی بخش، قدرت و اختیار (پرسش های ۲۸ تا ۳۲)
۴۸	متن عربی
۴۹	ترجمہ
۴۹	شرح
۵۴	گفتار ششم: علم خداوند (پرسش های ۳۳ تا ۳۸)
۵۴	متن عربی
۵۵	ترجمہ
۵۶	شرح
۶۰	گفتار ہفتم: حیات آفریدگار (پرسش های ۳۹ تا ۴۱)
۶۰	متن عربی
۶۰	ترجمہ
۶۱	شرح
۶۶	جمع بندی بحث پیرامون صفت حیات:
۶۹	گفتار ہشتم: سمع و بصر خداوند (پرسش های ۴۲ تا ۴۵)
۶۹	متن عربی
۷۰	ترجمہ
۷۰	شرح
۷۵	گفتار نهم: ارادہ و کراہت خداوند (پرسش های ۴۶ تا ۵۰)
۷۵	متن عربی
۷۶	ترجمہ
۷۷	شرح

۸۰	ارادة خدا حادث است يا قديم؟
۸۲	گفتار دهم: کلام و کلمات الله (پرسش های ۵۱ تا ۵۴)
۸۲	بخش اول: کلام الهی از نگاه علم کلام
۸۲	متن عربی
۸۳	ترجمه
۸۴	شرح
۸۴	چهارمین کلام خدا
۸۶	نقد کلام نفسی
۸۹	کلام خدا حادث است يا قديم؟
۹۰	بررسی و نقد
۹۱	نقد نقلی
۹۱	حدوث کلام الهی از نگاه علامه آملی
۹۲	نقد دیدگاه کرامیه
۹۳	حدوث و قدم کلام الله از دیدگاه علامه طباطبائی
۹۴	بخش دوم: کلام الهی از نگاه حکمت و عرفان
۹۵	نفس رحمانی و کلمات وجودی
۹۷	کلمات، اعیان و عالم تکوین
۹۸	حروف و کلمه معنوی
۹۹	کلام و کلمه الله از دیدگاه امام خمینی
۱۰۰	مصادیق کلمات تأملات
۱۰۲	گفتار یازدهم: یگانگی خداوند (پرسش های ۵۵ تا ۵۶)
۱۰۲	متن عربی
۱۰۲	ترجمه
۱۰۳	شرح
۱۰۴	برهان های دیگر بر یگانگی آفریدگار
۱۰۴	۱ - برهان تمناع از نگاه علم کلام
۱۰۴	۲ - برهان تمناع از نگاه فلسفه

- ۱۰۵..... ۳- برہان ہمسازی و ناسازی (تشارک و تراحم).....
- ۱۰۶..... ۴ - برہان نفی ترکیب.....
- ۱۰۶..... ۵- برہان لایتناہی.....
- ۱۰۷..... نفی وحدت عددی.....
- ۱۰۹..... گفتار دوازدہم: تجرد خداوند از جوہر، عرض، محل و جهت (پرسش‌های ۵۷ تا ۶۱).....
- ۱۰۹..... متن عربی.....
- ۱۱۰..... ترجمہ.....
- ۱۱۱..... شرح.....
- ۱۱۷..... گفتار سیزدہم: خداوند، ترکیب و اتحاد با غیر (پرسش‌های ۳۶ تا ۶۷).....
- ۱۱۷..... متن عربی.....
- ۱۱۸..... ترجمہ.....
- ۱۱۹..... شرح.....
- ۱۲۱..... گفتار چہار دہم: رؤیت خداوند (پرسش ۶۸-۶۹).....
- ۱۲۱..... ترجمہ.....
- ۱۲۱..... شرح.....
- ۱۲۶..... دیدگاہ شیخ طوسی و زمخشری.....
- ۱۲۷..... شہود خداوند.....
- ۱۳۰..... گفتار پانزدہم: خداوند، نیاز و بی‌نیازی (پرسش ۷۰).....
- ۱۳۰..... متن عربی.....
- ۱۳۰..... ترجمہ.....
- ۱۳۰..... شرح.....

۱۳۳..... فصل دوم در عدل.....

- ۱۳۵..... گفتار شانزدہم: عدل و حکمت خداوند (۱) (پرسش‌های ۷۴-۷۱).....
- ۱۳۵..... متن عربی.....
- ۱۳۶..... ترجمہ.....
- ۱۳۶..... شرح.....

۱۳۸	دلایل ذاتی و عقلی بودن حسن و قبح
۱۳۸	الف- همسویی و نگاه یگانه خردمندان؛
۱۳۸	ب- «وَلَا تَفْنَاهُمَا مُطْلَقاً لَوْ تَبَيَّنَا شُرْعاً»
۱۴۰	ج- «وَلِجَازِ التَّعَاكُفِ» :
۱۴۰	د- عبث کاری خداوند:
۱۴۱	اشکال و پاسخ
۱۴۲	گفتار هفدهم: عدل و حکمت خداوند (۲) (پرستش های ۷۴-۷۱)
۱۴۲	۱- مال بودن فعل قبیح از واجب الوجود:
۱۴۳	۲- حسن و قبح ذاتی و عقلی، پایه حسن و قبح شرعی
۱۴۳	۳- فطری بودن این گویای حسن و قبح ذاتی و عقلی
۱۴۵	۴- رابطه تکوین حدام اطلاق با تکامل نفس
۱۴۶	۵- دیدگاه قرآن در باب حسن و قبح ظلم
۱۵۰	گفتار هجدهم: عدل و حکمت خداوند (۳) (پرستش های ۷۴-۷۱)
۱۵۰	دستاوردهای اعتقادی از حسن و قبح
۱۵۷	گفتار نوزدهم: عدل و حکمت خداوند (۴) (پرستش های ۷۴-۷۱)
۱۵۷	جبر و تفویض از نگاه عدل
۱۵۷	مکتب اشاعره
۱۵۷	واژه شناختی مکتب اشاعره:
۱۵۸	انگیزه های جبر گرایی:
۱۵۸	مکتب معتزله
۱۵۸	واژه شناختی مکتب معتزله
۱۵۹	بنیادگذار و پیشوایان معتزله
۱۵۹	اندیشه و آراء معتزله
۱۶۰	زمینه ظهور و پیدایش معتزله
۱۶۰	انگیزه های تفویض گرایی
۱۶۱	قدریه
۱۶۲	نقد مکتب اشاعره

۱۶۲	نقد اول
۱۶۲	نقد دوم
۱۶۳	نقد سوم
۱۶۵	نقد چهارم
۱۶۵	نظریہ نامفہوم کسب
۱۶۷	نقد مذهب معتزلہ (مفقوضہ)
۱۶۷	۱- نقد کلامی
۱۶۸	۲- نقد فلسفی
۱۷۰	ثبوت و امر بین الامرین
۱۷۳	امر بین الامرین از دیدگاه علم کلام
۱۷۴	مثالہ بی مثال امر بین الامرین
۱۷۷	فصل سوم در نبوت
۱۷۹	گفتار بیستم (پرسش‌های ۷۵ تا ۱۷۹)
۱۷۹	متن عربی
۱۸۰	ترجمہ
۱۸۰	شرح
۱۸۲	فوائد بعثت پیامبران
۱۸۴	نکتہ
۱۸۴	تفاوت نبی و رسول؟
۱۸۷	وجوب لطف
۱۸۸	گفتار بیست و یکم: نبوت و معجزہ (۱) (پرسش‌های ۸۰-۸۴)
۱۸۸	متن عربی
۱۸۹	ترجمہ
۱۹۰	شرح
۱۹۵	معجزات پیامبر (ص)
۱۹۷	اخبار از غیب

گفتار بیست و دوم: تحلیل معجزه (۲) (پرسش‌های ۸۰ تا ۸۴) ۲۰۱

معیار و ویژگی‌های معجزه ۲۰۳

گفتار بیست و سوم: نبوت و عصمت (پرسش‌های ۸۵ تا ۸۹) ۲۱۲

متن عربی ۲۱۲

ترجمه ۲۱۳

شرح ۲۱۴

دلایل عصمت ۲۱۴

دلایل عصمت در کلام محقق طوسی ۲۱۶

وجوب عصمت پیرامان از نظر ابن میثم بحرانی ۲۱۷

ضرورت عصمت پیرامان از دیدگاه حکیم لاهیجی ۲۱۸

ضرورت عصمت از نظر آقا فوشجی ۲۱۹

عامل عصمت ۲۲۱

عصمت علمی ۲۲۱

عصمت عملی ۲۲۳

۱- دیدگاه لطف و توفیق الهی ۲۲۴

۲- از دیدگاه علم راسخ ۲۲۴

۳- دیدگاه تقوی و عدالت ۲۲۷

۴- دیدگاه حکمت ۲۲۸

۵- بیش، درجه یقین، کمال و شدت تقوی ۲۳۰

۶- نظر برگزیده برای عامل عصمت ۲۳۱

گفتار بیست و چهارم: خاتمیت نبوت (پرسش‌های ۸۸ و ۸۹) ۲۳۴

متن عربی ۲۳۴

ترجمه ۲۳۴

فصل چهارم در امامت ۲۴۱

گفتار بیست و پنجم: حکمت امامت (پرسش‌های ۹۰ تا ۹۴) ۲۴۳

متن عربی ۲۴۳

۲۴۴	ترجمہ
۲۴۵	شرح
۲۴۹	عصمت امامان (ع)
۲۵۰	دلایل خواجہ نصیر طوسی بر وجوب عصمت امام
۲۵۳	گفتار بیست و ششم: امامت در قرآن (پرسش‌های ۹۵ تا ۹۶)
۲۵۳	متن عربی
۲۵۳	ترجمہ
۲۵۴	شرح
۲۶۱	گفتار بیست و ہفتم: امامت در نگاه نبوت (پرسش‌های ۹۶ تا ۹۸)
۲۶۱	متن عربی
۲۶۲	ترجمہ
۲۶۴	شرح
۲۷۱	گفتار بیست و ہشتم: مہدی موعود (ع) (پرسش‌های ۹۹ تا ۱۰۳)
۲۷۱	متن عربی
۲۷۲	ترجمہ
۲۷۳	شرح
۲۷۸	چراغ ہدایت
۲۸۹	فصل پنجم در معاد
۲۹۱	گفتار بیست و نهم
۲۹۱	متن عربی
۲۹۲	ترجمہ
۲۹۳	شرح
۲۹۸	حکمت معاد و آیات قرآن
۳۱۱	کتابنامہ
۳۲۱	نمایہ

مقدمه

ای خدا جان را تو بنما آن مقام که درو بی حرف می‌روید کلام^۱
یک دهان خواهم به پهنای فمک تا بگویم وصف آن رشک ملک^۲

محمد بن محمد بن نعمان بغدادی معروف به شیخ مفید در سال ۳۲۲ هجری قمری در «عکبرا» واقع در کرانه شرقی دجله، حدفاصل بغداد و موصل دیده به دنیا گشود. پدرش به معلم شهره بود و از این ره در پی نیایید که به محمد بن «ابن المعلم» معروف گشت. خردسال بود که همراه پدرش برای تحصیل علوم دینی رهسپار بغداد شد. معلم در آغاز فرزندش را نزد ابو عبد الله بن حسن و سپس مدرسی به نام «ابویاسر» برد. محمد، پس از گذشت زمانی در درس مدرسی فرات از ابو عبد الله و ابویاسر یعنی «علی بن عیسی الرمانی» که دست توانایی در تفسیر قرآن داشت، حضور یافت^۳ و پله‌های ترقی را یکی پس از دیگری پیمود.

«شیخ مفید روزی شنید که یک مرد بصری از رمانی نظر وی را درباره دو حدیث، یکی مربوط به غدیر خم که در آن به علی (ع) وعده جانشینی پیغمبر داده شده بود، و دیگری مربوط به غاری که ابوبکر در آن با پیغمبر (ص) درنگ کرده بود پرسش

۱. مولوی بلخی: «متنوی معنوی»، دفتر اول، ص ۱۵۳.

۲. همان، دفتر پنجم، ص ۹۱۷.

۳. نک: برو کلیمان، کارل: «در تاریخ ادبیات عرب»، ص ۷۰۹ و نیز شوشتری نورالله: «مجالس المؤمنین»، ج اول، ص ۴۶۳.

کرد. رمانی در پاسخ گفت: «حدیث غار درایت است و حدیث غدیر روایت؛ روایت به اندازه درایت الزام آور نیست». هنگامی که آن مرد بصری بیرون رفت، مفید از رمانی درباره وضع و سرنوشت مردی که امام عادل را بکشد سؤال کرد. رمانی در پاسخ گفت که قاتل مرتکب گناه کبیره شده است. و آن گاه مفید پرسید کہ: آیا علی (ع) امام بر حق بوده است؟ و رمانی به او جواب مثبت داد. سپس مفید پرسید: «درباره جنگ جمل و طلحه و زبیر چه می‌گویید؟» و رمانی گفت کہ آنان توبہ کردند. و چون چنین شد، مفید گفت: «مسئله جمل درایت است و مسئله توبہ کردن روایت». رمانی پس از آن وی را نزد ابو عبدالله پس فرستاد و یادداشتی همراه وی کرد کہ در آن به وی لقب «مفید» داده بود.

ولی دلیل برای شک کردن درباره این داستان وجود دارد، چه شوستری به نقل از کتاب مصابیح القلار، و تنوع این حادثہ و گفت و گو را میان ابن المعلم و قاضی عبدالجبار در محفل درس او، بسته کہ پس از آن قاضی دست ابن المعلم را گرفت و او را به صدر مجلس برآورد و آن جا نشاند و گفت کہ وی حقاً مفید است. تبوغ محمد، نویدبخش آینده روشنی ابی او و مکتب بغداد بود.

معروف است کہ امام مهدی (موعود (ع) نامه‌ها و توقیعاتی برای محمد فرستاده و به او لقب «مفید» داده است. وی پیش از سن ۱۸ سالگی عالمان بزرگی چون ابن ابی یاس و ابن سمّاک روایت نقل کرده و پیش از سن ۲۰ سالگی از استاد پرآوازی چون شیخ صدوق حدیث شنیده است.^۱

حضرت مهدی (ع) در نامه‌هایی کہ به شیخ نوشته است، او را «انقاب و اوصاف زیبا ستوده است. شایسته است کہ به نمونه‌ای از آن نامه‌ها و توقیعات بپردازیم: «لإخلاق الأعز السديد و الولي الرشيد الشيخ المفيد ابی عبدالله محمد بن محمد بن النعمان - ادام الله اعزازه - من مستودع العهد الاخوة علی العباد.

بسم الله الرحمن الرحيم، اما بعد سلام عليك، ايها الولي المخلص في الدين فانا محمد الى الله الذي لا اله الا هو وتآله الصلوة على سيدنا و مولانا و نبينا محمد و آله الطاهرين

و نعلک اَدام الله توفیقک لنصرة الحق و اجزل ثویبتک علی نطقک عنا بالصدق...»

«برادر گرامی استوار و دوست راه یافته شیخ مفید، ابی عبدالله، محمد ابن محمد بن نعمان، که حق شوکتش را پاینده بدارد؛ از گیرنده عهدی که از بندگان- آن پیمان- گرفته شده است.

به نام خداوند بخشنده بخشایشگر. اما بعد سلام بر تو ای دوست مخلص در دین، همانا ما حمد و سپاس می‌گوییم خدایی را که هیچ معبودی جز او نیست و از او درخواست درددل بر آقا و مولایمان و فرستاده الهی حضرت محمد و آل او می‌نماییم و تو را- خداوند توفیقش را بر تو مستمر فرماید- آگاه می‌کنیم بر یاری حق...

ما تو را اعلام می‌داریم که اذن داده شده است به ما در مشرف کردن تو به مکاتبه و تکلیف گرفتن تو به چیزی که ادا کنی آن را از جانب ما به دوستان و موالی ما؛ آنها که پیش از تو از دهستان ما بوده‌اند خداوند آنان را به طاعت خود عزیز گرداند و مهمات آنها را به رعایت کردن و حفظ کردن آنها کفایت کند خداوند تو را به یاری خود تایید کند.

آگاه باش بر آن چه برای تو ذکر می‌کنم و عمل در ادا کردن دین را به کس که اطمینان داری که انشاءالله علامتش را برای تو می‌گیریم.

ما هر چند در مکان دوری قرار گرفته‌ایم- از سکنه و مستمکاران به حسب آنچه خدای تعالی برای ما ارائه فرمود، از صلاح ما و شایان زمین ما، تا مادامی که دولت دنیا دست فاسقین است- در عین حال ما از اخبار و حالات شما آگاهیم و چیزی از شما بر ما پوشیده نیست. هر یک از شما باید به چیزی که مایه محبت ماست، عمل کند و از آنچه به کراهت ما نزدیک است دوری کند. چون امر ما یک مرتبه و ناگهانی واقع شود که دیگر توبه سودی ندهد و پشیمانی از گناه او را از عقوبت ما آزاد ندارد.

خداوند رشد و دانایی به شما دهد و توفیق از سر رحمتش به شما لطف کند.

عصر شیخ مفید، دوران فتح الفتوح شیعه خواننده شده است. حاکمیت

آلبویہ با وجود فراز و فرودهای آن روزگار، دوران پشتیبانی از دانشوران تشیع و توسعه این مذهب است. شیخ بیشترین بهره‌برداری علمی و مذهبی را از دوران فرمانروایی آلبویہ دریافت نمود. هم به خوبی درس خواند و هم به نیکی و زیبایی تدریس کرد. منزل شیخ در محله کرخ بغداد و مدرّس او در مسجد «براتا» بود.

شیخ در امور معنوی و علمی مورد عنایت حق تعالی و امامان معصوم (ع) بود. برجسته‌ترین استادان شیخ، ابن قولویه، شیخ صدوق، ابن حمزه طبری، ابن جنید اسکافی، ابن داوود قمی، حسین بن علی بصری، مظفر بن محمد، ابویاسر، علی بن عیسی بن اثنی و ابوالحسین علی بن عبدالله بن وصیف ملقب به النّاشیء الاصر بودند. بعد علمی و معنوی شیخ به گونه‌ای شد که عالمان شیعی وی را به عنوان زعامت شیعه برگزیدند. ریاست جهان تشیع، بیانگر قوّت و وسعت داشته‌های علمی و عقل سیاسی حجت‌اعلی شیخ بوده است.

شیخ مفید از نظرگاه بزرگان تشیع

شیخ طوسی وی را «مردی نیریز و در علم فقه و کلام بر دیگران مقدم» می‌دانست. بزرگ مردی که «دارای فکری بلند و معنی دقیق و حاضر جواب» بوده است.

از دیدگاه علامه بحر العلوم، شیخ مفید «استادان بزرگ و رئیس رؤسای امت اسلام بود که درهای تحقیق را با اقامه دلیل و بیان روشن خویش گشود. دانشمندی که تمامی ابعاد فضیلت و دانش در وی فراهم آمده بود. او آشناترین [عالمان شیعی] به علم فقه و کلام بود».

قاضی نورالله شوشتری، شیخ را «مجتهدی قدسی ضمیر و متدلسی تحریر، شاهبازی تیز آهنگ و بدیهه پردازی فیروزچنگ» خوانده است.

نجاشی از شاگردان شیخ می‌گوید: «او شیخ و استاد ما است و دارای مقام بلند در فقه، کلام، روایت، وثاقت و علم بوده، مشهورتر از آن که وصف شود».

ابن ندیم از دانشوران سنی، او را دارای دقت نظر و افکار صائب دانسته و می‌گوید: «فن او را دیده و بسار دانشمند یافتیم».

ابن حجر عسقلانی از محققان اهل تسنن، شیخ را پارسا، فروتن و پاسدار علم یافته، تا جایی که بر هر دانشمند والا مقامی منت دارد^۱.

ذهبی در کتاب «العبر فی خبر من غیر» نوشته است:

«شیخ مفید، ابو عبدالله محمد بن محمد بن نعمان بغدادی کرخی، وی به عنوان ابن المعلم نیز شناخته می‌شد، و دانشمند شیعه و امام رافضیان و مؤلف چندین کتاب بود. ابن ابی طی در تاریخ الامامیه چنین نوشته است: وی شیخ برجسته فرقه و فقیه و جدلی بود. در زمان سلطنت آل بویه با برجستگی فراوان بر ضد طرفداران همه عقاید به مجادله و مناظره برمی‌خاست. وی گفته است: «او صدقه فراوان می‌داد، و فروتنی شکفته‌ایز داشت و بسیار نماز می‌خواند و روزه می‌گرفت و لباسهای خشن می‌پوشید. هرگز گفته است: عضدالدوله غالباً به دیدار شیخ مفید می‌رفت. هفتاد و شش سال عمر سرد و بیش از ۲۰۰ اثر از خود برجای گذاشت. مردمان در جنازه او حضور یافتند و گفته‌اند که ۸۰۰۰۰ نفر از رافضیان و شیعیان و خوارج در تشییع او شرکت جستند و تمام دمان را از او خلاص کرد. مرگ وی در رمضان اتفاق افتاد- رحمت خدای بر او باد»^۲.

شاگردان شیخ مفید

شیخ شاگردان و دست پروردگان مشهوری را به جهت تسامح تقدیم داشت که برجسته‌ترین آنان عبارتند از:

- شیخ الطائفه محمد بن الحسن طوسی معروف به شیخ طوسی.
- سیدمرتضی علم الهدی، متکلم، فقیه و اصولی عالی قدر شیعی.
- سیدرضی؛ گردآورنده نهج البلاغه و ادیب و محقق بزرگ شیعی.
- سلار دیلمی (ابویعلی ابن عبدالعزیز دیلمی).
- احمد بن علی نجاشی از بزرگان علم رجال.
- جعفر بن محمد دوریسی.

۱. نک: لقمانی، احمد؛ همان، ص ۳۷-۴۳.

۲. مکذرموت، مارتین؛ «الدیشه‌های کلامی شیخ مفید»، ص ۱۱-۱۲.